

Samspeilet mellom frivillig organisering og demokrati: Teoretiske argument og empirisk dokumentasjon

av

Kristin Strømsnes

Stein Rokkan senter for flerfaglige samfunnsstudier
Universitetsforskning i Bergen
August 2002

Notat 9-2002

Innhold

Sammendrag.....	iii
Summary.....	iv
Forord.....	v
Innledning.....	7
Organisasjonenes tosidige rolle	8
Frivillig organisering og demokrati i Norge.....	12
Samspillet mellom frivillig organisering og demokrati – diskusjon og konklusjon.....	16
Litteratur	21

Sammendrag

Tema for notatet er forholdet mellom frivillig organisering og demokrati. Først ser vi på noen av de mest sentrale teoretiske argumentene for hvorfor vi kan forvente samspill mellom frivillig organisering og demokrati. Med utgangspunkt i Tocqueville skilles det her mellom de frivillige organisasjonenes interne og eksterne demokratiske rolle. Dette er et skille som har avfødt to teoretiske retninger – en som er orientert mot sosialisering, aktiv deltakelse og lokal organisering og en som er mer institusjonelt orientert. Deretter ser vi hvordan forholdet mellom frivillig organisering og demokrati har blitt studert empirisk, på mesonivå og på mikronivå, innenfor norsk kontekst. Her pekes det på viktige endringer i organisasjonssamfunnet og i folks tilknytning til frivillige organisasjoner, og vi diskuterer til slutt i notatet hva disse endringene betyr for de frivillige organisasjonenes demokratiske rolle. Vi skal se at vurderingen av dette i stor grad er et spørsmål om det teoretiske utgangspunktet en tar, og om en legger hovedvekten på organisasjonenes eksterne eller interne demokratiske funksjon. Det argumenteres samtidig for at tendensen vi ser innenfor den ny-tocquevillianske teoriretningen til å legge hovedvekten på organisasjonenes interne demokratiske funksjon er uheldig, og at organisasjonenes eksterne funksjon er minst like viktig når disse skal vurderes som demokratiske aktører.

Summary

In this paper we focus on the interplay between voluntary organizations and democracy. Firstly we look at some of the most important theoretical arguments for expectations of a relationship between voluntary organizations and democracy. Taking Tocqueville as our starting point, we distinguish between the organization's internal and external democratic role. This is a division that has given rise to two theoretical paths – one concerned with socialisation, active participation, and local organization, and the other which is more institutional. Secondly, we show how the relationship between voluntary organization and democracy has been studied empirically, on meso level and micro level, in Norway. Here we point at important changes in the organizational society and in how people are related to voluntary organizations, and, finally, we discuss what these changes mean for the democratic role of voluntary organizations. We shall see that the conclusions drawn in these matters often is a result of the theoretical point of view, and whether the emphasis is on the voluntary organizations internal or external democratic function. Here we argue that the tendency in neo-Tocquevillian theories to attack importance to the internal democratic role of voluntary organizations at the expense of the external is ill judged, and that the external function is at least as important when the organizations are considered as democratic actors.

Forord

«Samspillet mellom frivillig organisering og demokrati: Teoretiske argument og empirisk dokumentasjon» var tittelen jeg fikk oppgitt for min prøveforelesning for dr. polit graden. Dette notatet er en noe omarbeidet versjon av denne prøveforelesningen, som ble holdt 16. august 2001. Jeg vil spesielt få takke Dag Wollebæk for konstruktive og nyttige kommentarer til et tidlig utkast. Takk også til Per Selle, som har veiledet meg gjennom dr.gradsarbeidet og som har lært meg en hel del om frivillighet.

Innledning

Tema for notatet er samspillet mellom frivillig organisering og demokrati, og jeg velger her å forstå begrepet *samspill* som et spørsmål om hvorvidt frivillig organisering og demokrati er noe som opptrer sammen, og på en slik måte at omfanget av frivillig organisering og type frivillig organisering sier oss noe om demokratiets helsetilstand.

Hva er de mest sentrale teoretiske argumentene for at vi bør forvente samspill mellom frivillig organisering og demokrati – og hvordan kan vi empirisk dokumentere eksistensen av et slikt samspill? Svaret på disse spørsmålene avhenger i stor grad av hva det er som er sammenligningsgrunnlaget vårt og på hvilket analysenivå vi befinner oss. Er det snakk om samspill mellom frivillig organisering og demokrati på *makronivå*, det vil si om det er sammenheng mellom omfanget av frivillig organisering og graden av demokrati på tvers av land? Dreier det seg om samspill på *mesonivå*, for eksempel en sammenheng mellom omfanget av frivillig organisering og demokrati på tvers av regioner innad i et land? Eller er det snakk om et samspill på *mikronivå*, for eksempel om enkeltindivider er mer eller mindre demokratisk innstilte ut fra sin aktivitet og sitt engasjement i frivillige organisasjoner? Spørsmålet om samspill mellom frivillig organisering og demokrati kan altså handle om demokratisk effektivitet eller stabilitet, eller det kan handle om den demokratiske kvaliteten på samfunnsborgerne. Det kan også være et spørsmål om historisk variasjon, det vil si om det er slik at omfanget av frivillig organisering og grad av demokrati samvarierer over tid. Forventninger om samspill på de ulike nivåene vil bygge på ulike teoretiske argumenter, og kreve ulik empirisk tilnæringsmåte.

Samtidig er det slik at det teoretiske utgangspunktet en tar vil være avgjørende for hvordan en vurderer samspillet mellom frivillig organisering og demokrati, og det vil være avgjørende for hvordan en skal vurdere utviklingstrekk som vi ser i organisasjonssamfunnet. Det er blant annet dette vi skal se på her. Notatet består av tre deler. Jeg skal *først* gå gjennom noen av de mest sentrale teoretiske synspunktene på spørsmålet om samspill mellom frivillig organisering og demokrati, og også gi eksempler på empiriske studier av dette samspillet. Her kommer jeg til å ta utgangspunkt i Tocqueville, og hans skille mellom de frivillige organisasjonenes interne og eksterne demokratiske funksjon. Vi skal dessuten se hvordan nyere Tocqueville-inspirerte studier ofte bryter med dette fokuset på de frivillige organisasjonenes tosidige rolle, og i stedet legger uforholdsmessig stor vekt på organisasjonenes interne demokratiske funksjon. Dette står i motsetning til en mer institusjonell tilnæringsmåte. Det handler her om ulike måter å tillegge frivillige organisasjoner demokratisk verdi. *Deretter* skal vi se hva som har vært gjort empirisk for å undersøke sammenhengen mellom frivillig organisering og demokrati innenfor *norsk* kontekst. Vi skal se nærmere på en del utviklingstrekk som er svært tydelige innenfor det norske organisasjonssamfunnet, og stiller spørsmålet om hvilken demokratisk betydning disse utviklingstrekkene har. *Til slutt* i notatet skal vi ut fra et mer kritisk utgangspunkt diskutere hvilke faktorer det er viktig å legge vekt på når vi

skal vurdere samspillet mellom frivillig organisering og demokrati, og vi skal se hvorfor en ny-Tocquevilliansk tilnæringsmåte, med hovedvekt på de frivillige organisasjonenes interne demokratiske funksjon, blir utilstrekkelig. Det argumenteres for at en mer institusjonell tilnæringsmåte er nødvendig for å kunne vurdere betydningen av de endringene vi ser innenfor frivillig sektor.

Organisasjonenes tosidige rolle

Samspillet mellom frivillig organisering og demokrati er noe som blir vektlagt innenfor de fleste retninger innen demokratiteorien, og de frivillige organisasjonene fremheves som demokratiske aktører både innenfor venstreorienterte og høyreorienterte teoriretninger (jf. Skocpol og Fiorina 1999). Argumentet om at de frivillige organisasjonene spiller en viktig rolle i demokratiet er et argument som gjerne føres tilbake til den franske historikeren Tocqueville, og til hans studier av det amerikanske demokratiet på 1830-tallet (Tocqueville 1969). Tocqueville argumenterer her for at mangfoldet av organisasjoner som eksisterer mellom markedet og staten bidrar til å skape en demokratisk politisk kultur, og at organisasjonene har en viktig funksjon både med hensyn til å beskytte individenes autonomi og når det gjelder å skape gode samfunnsborgere (jf. Gundelach og Torpe 1997).

Ifølge Tocqueville har de frivillige organisasjonene altså en demokratisk effekt både eksternt og internt. *Eksternt* skal organisasjonene fungere interesseaggregerende og interesseartikulerende, og de skal fungere som mellomliggende strukturer, eller buffere, mellom stat og borger. Dette er også en funksjon som fremheves av den *pluralistiske* teoritradisjonen innenfor dagens demokratiteori, som for øvrig er en teoretisk retning som Tocqueville blir regnet som en viktig forgjenger til (se Cohen og Arato 1992:35). Organisasjonene er innenfor den pluralistiske retningen viktige både som forbindelseslinjer, eller mellomledd, mellom individ og stat, og som et uttrykk for mangfoldet i samfunnet. Robert A. Dahl sine tidligste arbeider kan stå som eksempler på studier innenfor denne teoretiske tradisjonen (for eksempel Dahl 1961). Denne eksterne demokratiske rollen som Tocqueville tillegger de frivillige organisasjonene blir, som vi skal komme tilbake til, i langt mindre grad lagt vekt på innenfor det som gjerne betegnes som ny-Tocquevillianske studier (for eksempel Putnam 1993; 2000).

I tillegg til de frivillige organisasjonenes eksterne, eller direkte, demokratiske funksjon, antas det at disse også har en mer indirekte effekt på organisasjonsmedlemmene, og en rolle å spille i den demokratiske sosialiseringen av borgerne. Dette er de frivillige organisasjonenes *interne* demokratiske funksjon. Organisasjonene forventes her å skulle fungere som skoler i demokrati. De skal bidra til å gi borgerne de nødvendige demokratiske verdier og dyder, og de skal bidra til å bygge opp demokratisk kompetanse og de ferdigheter som kreves for politisk deltakelse. Dette er også et sentralt *deltakerdemokratisk* argument for hvorfor frivillige organisasjoner er viktige i demokratiet. Innenfor den deltakerdemokratiske retningen, som blant annet tar utgangspunkt i Carole Pateman sine arbeider (Pateman 1970), blir det lagt vekt på

at deltakelse i frivillige organisasjoner er med på å gi borgerne politisk selvtilit og tro på egen evne til å påvirke politisk. I tillegg er denne formen for deltakelse viktig fordi deltakelse på ett område også bidrar til deltakelse på andre områder.

De frivillige organisasjonene har altså en tosidig rolle hos Tocqueville, og antas å skulle virke integrerende både samfunnsmessig og i forhold til individene som deltar. De bidrar til å integrere ulike deler av det sosiale systemet, og til å integrere individene innenfor det sosiale systemet. Her argumenteres det altså for sammenheng mellom frivillig organisering og demokrati både på makronivå og på mikronivå. Som vi skal komme tilbake til, er dette noe som i empiriske studier kan være problematisk, for eksempel når antakelser utviklet på makronivå blir konfrontert med empiri på mikronivå.

Tocquevilles arbeider har vært til inspirasjon også innenfor moderne demokratiteori. Men dagens ny-Tocquevillianske teoretikere, der Robert D. Putnam fremstår som den mest sentrale, er ikke de første til å gjenoppdage Tocquevilles arbeider. Tankegangen om at medlemskap i frivillige organisasjoner fungerer som et botemiddel mot atomisering og sosial desintegrasjon er også en tankegang som vi finner sterkt representert for eksempel i mellomkrigstidens frykt for massesamfunnet. Særlig etter annen verdenskrig var det flere som pekte på det frivillige organisasjonslivet som nøkkelen til å forstå hvorfor demokratier lykkes eller feiler, og et pluralistisk organisasjonssamfunn ble trukket frem som den beste demokratiske garantien mot utviklingen mot et massesamfunn. William Kornhauser og Hannah Arendt er sentrale navn her (Kornhauser 1959; Arendt 1973).

Tocqueville var også et viktig utgangspunkt for flere studier av politisk kultur som kom på 1960-tallet. Almond og Verba *The Civic Culture* fra 1963 kan stå som eksempel på en slik studie, som samtidig er komparativ på tvers av land (Almond og Verba 1963). Denne studien, som har vært modell for flere arbeider som har kommet senere, slår fast at deltakelse i frivillige organisasjoner har en rekke positive virkninger for de som deltar, og at frivillig organisering er noe som bidrar til å skape demokratiske borgere. De som er organisasjonsmedlemmer ser på seg selv som mer kompetente i politiske spørsmål, de deltar mer aktivt i politikken, de har større kunnskap om politikk og de bryr seg i større grad om politikk sammenlignet med de som ikke er medlemmer i organisasjoner.¹

Fra begynnelsen av 1970-tallet og utover på 1980-tallet får vi det som har blitt kalt «den tredje demokratiseringsbølgen», med fremvekst av en rekke nye demokratier både i Sør- og Øst-Europa, Latin-Amerika, Afrika og Asia (jf. Huntington 1991).² Og igjen blir Tocqueville trukket frem for å prøve å forklare årsaken til demokratisering, og som et utgangspunkt for å diskutere spørsmålet om demokratisk suksess eller ikke-suksess mer generelt. Særlig etter kommunismens sammenbrudd på slutten av 1980-tallet fikk også begrepet om *det sivile samfunn* en renessanse.³ Antakelsen har vært at et sterkt sivilsamfunn, det vil blant annet si en omfattende frivillig organisering, henger nært sammen med graden av demokrati i et land, eller med andre ord at et sterkt sivilsamfunn bidrar til demokratisering.⁴ Det antas også at et samfunn står bedre rustet

til å klare seg som demokrati dersom dette har et vel utbygd sivil samfunn.⁵ Som følge av dette kom det også på denne tiden en rekke studier der en så på sammenhengen mellom omfanget av det sivile samfunn i forhold til demokrati – enten det handlet om overgang til demokrati, vedlikeholdelse av demokrati eller sammenbrudd av demokrati.

Den «moderne» teoretikeren – og empirikeren – som i særlig grad har tatt opp arven etter Tocqueville er, som nevnt, Robert D. Putnam. Putnams interesse ligger ikke først og fremst i å studere veien til et demokratisk styre, men i hva det er som bidrar til å gjøre demokratier stabile, effektive og funksjonelle (jf. Karvonen 1997). Tilnærmingen er samtidig nært beslektet med den *republikanske* tradisjonen innenfor demokrati-teorien, og det blir lagt avgjørende vekt på et aktivt medborgerskap som grunnlag for å utvikle solidaritet, tillit og toleranse mellom borgerne (Putnam 1993). Her er det altså hovedsakelig organisasjonenes interne demokratiske funksjon som er i fokus.

Putnam sitt sentrale begrep er sosial kapital. Med *sosial kapital* refereres det i denne sammenheng til de mekanismene som gjør at det oppstår samarbeid og gjensidig tillit mellom individer. Det som i stor grad bidrar til å skape sosial kapital i samfunnet, i følge Putnam, er at mennesker kommer sammen, ansikt til ansikt, og løser felles oppgaver, og dette er noe som primært skjer innenfor de frivillige organisasjonene. Spesielt viktig her er det også at den frivillige organiseringen er av en slik art at den går på tvers av tradisjonelle lojalitets- og konfliktmønstre i samfunnet.

Utgangspunktet for Putnam sin bok *Making Democracy Work* fra 1993 er spørsmålet om hvorfor demokratiet fungerer bedre i de nord-italienske regionene enn i de sør-italienske, og svaret han kommer frem til er at det er ulikheter i omfanget av sosial kapital mellom de ulike regionene som best kan forklare forskjellen. Putnam sammenligner de italienske regionene med henblikk på hvor godt demokratiet fungerer, og ser på variasjoner i en hel rekke faktorer – både økonomiske, politiske og historiske forhold. Dessuten studerer han det sivile samfunn i de ulike regionene – blant annet hvor tett nettet av frivillige organisasjoner er. Han finner at variasjonen i denne faktoren, det vil si styrken til det sivile samfunnet, henger nært sammen med den demokratiske effektiviteten i de ulike regionene. Og han konkluderer med at siden beholdningen av sosial kapital er langt mer omfattende i Nord-Italia enn i Sør-Italia, så fungerer også demokratiet langt bedre i nord enn i sør. Denne studien kan stå som eksempel på en *meso-tilnærming* til spørsmålet om samspill mellom frivillig organisering og demokrati, selv om Putnam også har teoretiske ambisjoner på *makronivå*, det vil si at han ønsker å finne ut hvorfor noen demokratier fungerer bedre enn andre.

Men Putnam har også studert utviklingen i sosial kapital på *mikronivå*, og da med USA som utgangspunkt. Ut fra et svært omfattende datamateriale argumenterer han for at den sosiale kapitalen blant amerikanske borgere er i dramatisk tilbakegang (Putnam 1995; 2000). Bildet Putnam bruker for å illustrere denne forvitringen i sosial kapital er at stadig flere amerikanere driver med bowling, men at stadig færre driver med det innenfor organiserte bowlingklubber. Mens de som tidligere drev med

bowling i stor grad gjorde det innenfor en organisasjon, er det altså nå stadig flere som bowler alene, og dette blir tolket som et alvorlig sykdomstegn for det amerikanske demokratiet. I følge Putnam vil mennesker som regelmessig samhandler ansikt til ansikt lære å arbeide sammen for å løse kollektive problemer, og de vil gjennom dette opparbeide en sosial tillit som også reflekteres i større tillit til offentlige myndigheter. Når færre organiserer seg – og her er det i vel så stor grad snakk om organisering i sangkor, Rotaryklubber og fuglekikkerforeninger som i tradisjonelt *politisk* orienterte organisasjoner – så representerer det i følge Putnam et generelt tap med hensyn til omfanget av sosial kapital i USA. Parallelt med den tredje demokratiseringsbølgen og en renessanse for sivilsamfunnet, blir det altså i USA pekt på omfattende nedgang i den sosiale deltakelsen, og som følge av forvitringen i organisasjonslivet har borgerne også mistet en av de viktigste kanalene for demokratisk læring.

Med overgangen fra Italia-studien til USA-studien forflytter Putnam seg altså i stor grad fra mesonivå til mikronivå i analysene sine. Hovedvekten blir samtidig lagt på de frivillige organisasjonenes *interne* demokratiske funksjon. Selv om Putnam også her trekker frem organisasjonenes eksterne rolle som mellomliggende strukturer mellom borger og stat, så er det organisasjonenes interne demokratieffekt som er i fokus. Dette illustreres tydelig ved at han mer eller mindre totalt avviser at politisk aktive organisasjoner som er basert på passivt medlemskap kan spille en rolle i demokratiet, fordi disse ikke har møteplasser der medlemmene kan komme sammen og samhandle ansikt til ansikt (se Strømsnes 2001; Selle og Strømsnes 1997, 2001). Det er altså først og fremst gjennom sitt bidrag til sosialiseringen og den demokratiske skoloringen av borgerne at organisasjonene spiller en viktig rolle. Dette er for øvrig et teoretisk argument som vi også finner sterkt representert i Putnams Italia-studie. Det vil si at selv om studieobjektet der er på mesonivå, så er argumentet likevel «nedenfra og opp».

For å oppsummere så langt, så antas de frivillige organisasjonene, med utgangspunkt i Tocqueville, å spille en viktig rolle i demokratiet både eksternt, på makronivå, og internt, på mikronivå. Organisasjonene er viktige i demokratiet blant annet fordi de representerer og uttrykker interesser, utgjør en beskyttende instans mot overgrep fra det offentlige, utgjør et kritisk element i sivilsamfunnet, fungerer som en alternativ kanal for påvirkning, og bidrar til pluralisme i samfunnet. Dette er den *direkte, eksternt rettede* rollen organisasjonene har. Men organisasjonene har også en *indirekte og internt rettet* demokratisk rolle gjennom de individene som er med i organisasjonene. Organisasjonene skal her skape deltakelse – aktive og engasjerte borgere, bidra til å lære borgerne hvordan demokratiet virker, gi borgerne politisk selvtillit og hindre politisk fremmedgjøring. Deltakelse i de frivillige organisasjonene forventes å bidra til at den enkelte blir integrert i fellesskapet og sosialiseres som samfunnsborger. Samtidig skal organisasjonene bidra til dannelse av sosial kapital i samfunnet. Samhandling i organisasjonene antas her å skape horisontale nettverk mellom deltakerne – og dette bidrar både til at de sosialiseres inn i bestemte verdimønstre og til at det skapes tillit mellom mennesker.

Denne spenningen mellom organisasjonenes interne og eksterne demokratiske rolle er noe som har avfødt to ulike retninger innenfor demokratiteorien – en som er mest orientert mot sosialisering, aktiv deltakelse og lokal organisering og en som er mer institusjonelt orientert. Dette skillet påvirker også spørsmålet om *hvilke* frivillige organisasjoner man tillegger verdi, som i stor grad vil være avhengig av hvorvidt man legger hovedvekten på organisasjonenes interne eller eksterne demokratiske funksjon. Hvis det er organisasjonenes interne, sosialisierende effekt som blir sett på som viktigst, så vil organisasjoner der grunnlaget for organisasjonssolisering er til stede, gjerne med lokal organisering og høy medlemsaktivitet, være viktigst, mens organisasjonenes formål vil være mindre viktig. Hvis hovedvekten derimot legges på den direkte, eksterne demokratiske effekten, så vil ikke aktivitetsnivået i organisasjonene være like viktig, men organisasjonenes formål og tilknytning til «det store demokratiet» vil være desto viktigere. Mens Putnam, som vi har sett, legger hovedvekten på organisasjonenes interne, eller indirekte, funksjon, vil Theda Skocpol og Stein Rokkan være eksempler på teoretikere som er mer institusjonelt orientert, og som legger hovedvekten på den eksterne, eller direkte, rollen som de frivillige organisasjonene spiller. Vi kommer tilbake til Rokkans tilnærming i neste del, der vi ser på studier som har vært gjort av samspillet mellom frivillig organisering og demokrati i Norge. Her konsentrerer vi også oppmerksomheten om studier som ser på *hele* organisasjons-samfunnet, og på utviklingstrekk innenfor dette. Hvilken empirisk dokumentasjon finnes av samspillet mellom frivillig organisering og demokrati i Norge – historisk og i dag? Hva har vært gjort og hva vet vi?

Frivillig organisering og demokrati i Norge

Samspillet mellom frivillige organisering og demokrati er noe som det har blitt lagt stor vekt på innenfor norsk (og skandinavisk) kontekst, og de frivillige organisasjonene har blitt tillagt en helt sentral rolle både med hensyn til utviklingen og vedlikeholdelsen av det norske demokratiet. Innenfor statsvitenskapen har ikke minst Stein Rokkan fremhevet den rollen de frivillige organisasjonene har spilt for den nasjonsbyggende prosessen og for utviklingen av det norske demokratiet (Rokkan 1970, særlig kapittel 3). Dette gjelder særlig for organisasjoner knyttet til de store sosiale massebevegelsene, som bondebevegelsen, arbeiderbevegelsen, avholdsbevegelsen, lekmannsbevegelsen og målrørsla. Det er verdt å merke seg at det her i stor grad er snakk om *politisk* orienterte organisasjoner, organisasjoner med et politisk budskap. De store sosiale massebevegelsene var sentrale aktører i den grasrotmobiliseringen som kjennetegner demokratiserings- og nasjonsbyggingsprosessen, i tillegg til at de hadde en viktig funksjon kulturelt og sosialt. De bidro dessuten til å skape kryssende konfliktlinjer, og virket dermed dempende på det politiske konfliktnivået i samfunnet (Rokkan 1987). Her har også historieforskningen fremhevet organisasjonenes rolle som integrasjonsarenaer i perioder med hurtige

samfunnsendringer – og særlig ved det såkalte «hamskifte» i siste halvdel av 1800-tallet.

Det er flere historikere som har vært opptatt av de frivillige organisasjonenes rolle, ikke bare for fremveksten av det norske demokratiet, men også for opprettholdelsen av demokratisk stabilitet i landet. Det gjelder for eksempel Sverre Steen, som i flere artikler trekker frem den betydningen de frivillige organisasjonene har hatt både som et mellomliggende nivå mellom individ og stat og som skoler i demokrati (Steen 1958, 1949). Organisasjonene har bidratt til å bryte ned gamle statusskiller og de har bidratt til dannelsen av demokratiske verdier i befolkningen. Også det opplysningsarbeidet som de tidligste organisasjonene bedrev blir vektlagt, og ikke minst blir dette sett som viktig for etableringen av demokratiske idealer i folket.⁶ Vi ser her hvordan både de frivillige organisasjonenes indirekte og direkte demokratiske rolle blir vektlagt.⁷

At de frivillige organisasjonene i Norge har blitt tillagt en så betydelig historisk rolle som de har, både av historikere og statsvitere, bunner blant annet i at de selv i stor grad har fungert som små demokratier. Hvis vi ser på de historiske kjennetegnene ved norsk frivillig sektor, så har de frivillige organisasjonene her tradisjonelt vært medlemsbaserte og demokratisk oppbygde, og de har samtidig rekruttert sosialt bredt i forhold til det som er tilfelle i de fleste andre land (Rokkan og Campbell 1960). Den norske (og den skandinaviske) organisasjonsmodellen er også basert på en *hierarkisk* struktur, der lokallagene, som har utgjort et svært sentralt element i organisasjonssamfunnet, har vært knyttet til fylkes- eller regionlag og/eller til en nasjonal organisasjon. Det har altså i stor grad vært de samme organisasjonene vi har funnet lokalt som nasjonalt. Norge har dermed, i motsetning til det vi finner i de fleste andre land, ikke vært kjennetegnet av et todelt organisasjonssamfunn, det vil si et organisasjonssamfunn der vi finner noen organisasjoner lokalt og andre nasjonalt (Klausen og Selle 1996).

At norsk frivillig sektor har vært lokalt fundert og rekruttert bredt betyr også at store grupper i befolkningen på samme tid har blitt knyttet både til det lokale og det nasjonale nivået – institusjonelt, men også identitetsmessig. For eksempel de motkulturelle bevegelsene (som avholdsbevegelsen, målrørsla og lekmannsbevegelsen) fylte flere roller samtidig. De var kulturelle og sosiale prosjekter lokalt, men samtidig var de viktige interessebærere nasjonalt (Wollebæk et al. 2000:22). At de frivillige organisasjonene på denne måten har hatt en så sterk *integrerende* rolle i det norske samfunnet er nettopp noe av det som har gjort de svært viktige i demokratiseringen og nasjonsbyggingsprosessen (Rokkan 1987). Den lokale orienteringen har også gjort at de norske frivillige organisasjonene i stor grad kan sies å ha fungert som *virkelige* mellomliggende strukturer mellom borger og stat. Det er med andre ord ikke bare snakk om et teoretisk argument her (jf. Selle og Øymyr 1995:44).

Men til tross for at de frivillige organisasjonene har vært tillagt stor demokratisk verdi, så er dette et felt som det har vært forsket relativt lite på i Norge – både innenfor samfunnsfagene og blant historikerne (Selle 1996, kapittel 13). Det er først fra 1980-

tallet og fremover at de frivillige organisasjonene som forskningsfelt for alvor har vært gjenstand for systematiske empiriske studier. Disse studiene består både av organisasjonstillinger (for eksempel Selle og Øymyr 1995 og Wollebæk og Selle 2002) og av ulike beregninger av medlemskap, som dels bygger på spørreundersøkelser der respondentene skal oppgi hvor mange organisasjoner de er medlemmer i (for eksempel Wollebæk et al. 2000) og dels på beregninger gjort med utgangspunkt i hva organisasjonene rapporterer (for eksempel Hallenstvedt og Trollvik 1993). I sum gir disse studiene et godt utgangspunkt for å kunne si noe både om organisasjons-sammensetning og medlemssammensetning innenfor norsk frivillig sektor, og likeledes om utviklingstendenser som vi ser innenfor sektoren.

En av de mest omfattende studiene av det frivillige organisasjonslandskapet i Norge, som også gir en historisk oversikt, er den som presenteres i Per Selle og Bjarne Øymyr sin bok *Frivillig organisering og demokrati* fra 1995. Denne bygger på tellinger av frivillige organisasjoner i Hordaland, Buskerud og Finnmark i 1980 og 1987/88, i tillegg til nazistenes registre over frivillige organisasjoner fra 1941. Her vises det hvordan organisasjonssamfunnet har endret seg i løpet av disse nesten 50 årene – hvilke organisasjoner som har forsvunnet og hvilke som har kommet til. Dette er også en studie som ser utviklingen i organisasjonssamfunnet i relasjon til samfunnsendring generelt, og som bygger på en antakelse om at organisasjonsendring i stor grad er noe som spiller utviklingstrekk som vi ser i samfunnet.

En viktig konklusjon i denne studien er at det frivillige organisasjonslivet har ekspandert gjennom hele den aktuelle 50-årsperioden – også etter kontroll for befolkningsveksten i samme periode. Deltakelsen og antall medlemskap pr. innbygger økte også betydelig. Imidlertid er *sammensetningen* av organisasjonssamfunnet annerledes rundt 1990 enn i 1940, og det er særlig fire viktige endringstrekk som blir trukket frem. Det gjelder for det første en sterk vekst i *spesialiserte* organisasjoner, som går sammen med at organisasjoner med mer allmenne målsetninger sliter. For det andre pekes det på en økende vekt på *egenorganisering*, på bekostning av organisasjoner som primært arbeider for andre, noe som blant annet vises ved at de idebaserte bevegelsene er i tilbakegang. Parallelt får vi også en økende aktivitetsorientering innenfor frivillig sektor. For det tredje har vi vært vitne til en økende *sentralisering* innenfor organisasjonssamfunnet, der nasjonale organisasjoner legger mindre vekt enn tidligere på det å ha et lokalt organisasjonsnivå. Og for det fjerde har vi i økende grad fått en *profesjonalisering*, der blant annet hensynet til effektivitet har blitt mye viktigere i organisasjonssamfunnet enn det var tidligere. Disse utviklingstrekkene illustreres også ved at vi får flere organisasjoner som velger en ikke-demokratisk organisasjonsmodell, og som verken har medlemmer eller lokallag (jf. Strømsnes 2001).

Det er også nylig gjennomført en oppfølging av denne studien i Hordaland. Her vises det blant annet at veksten i antallet organisasjoner er i ferd med å flate ut (Wollebæk og Selle 2002). I tillegg til at de nevnte utviklingstendensene fremdeles holder stand, pekes det dessuten på en *økende lokalorientering*, blant annet med vekst i

antall nærmiljøorganisasjoner, velforeninger og lignende på lokalt nivå. Dette er et svært interessant utviklingstrekk, som også er viktig med hensyn til spørsmålet om demokrati. Samtidig som vi får flere ikke-demokratiske oppbygde organisasjoner på nasjonalt nivå, og nasjonale organisasjoner legger mindre vekt på det å ha lokallag knyttet til seg, så er det også slik at lokale organisasjoner som vokser frem i mindre grad knytter seg til regionale eller nasjonale organisasjoner. Mye tyder altså på at utviklingen også i Norge går i retning av *et todelt organisasjonssamfunn*, der vi finner noen organisasjoner lokalt og andre nasjonalt (jf. også Bortne et al. 2002). En annen tendens det pekes på i denne studien er at det uorganiserte organisasjonslivet er i ferd med å bli en større og viktigere del av norsk frivillig sektor. Organisasjonene er i økende grad uformelle – og har gjerne verken skrevne vedtekter, møtereferat eller medlemslister.

Hvis vi ser på studier på *mikronivå*, så er det gjennomført et stort antall spørreundersøkelser der deltakelse i frivillige organisasjoner blir registrert – både innenfor valgforskningen, forskning i tilknytning til den første maktutredningen og i ulike medborgerstudier, i tillegg til at deltakelse i frivillige organisasjoner er en variabel som er inkludert i en rekke standard spørreundersøkelser, som for eksempel Levekårsundersøkelsene, Verdiundersøkelsene og Tidsnyttingsundersøkelsene. Det har også vært gjennomført spørreundersøkelser der deltakelse i frivillige organisasjoner er hovedfokus. Likevel har det i liten grad vært gjennomført systematiske studier av deltakelse innenfor frivillig sektor med utgangspunkt i disse undersøkelsene. I de studiene som har vært gjort er deltakelse i frivillige organisasjoner med som en variabel blant mange, slik vi for eksempel finner det innenfor den såkalte «Fjern-demokratidebatten» (Martinussen 1973; Lafferty 1981; jf. Strømsnes 1993).⁸

Vi vet likevel på bakgrunn av disse undersøkelsene en god del om omfanget av deltakelse innenfor frivillig sektor, og om hvem det er som deltar og hvem som ikke gjør det. Den nyeste og mest omfangsrike undersøkelsen på individnivå av deltakelse i frivillige organisasjoner, som også sier en del om forholdet mellom organisasjon og medlem, er Undersøkelsen om frivillig innsats fra 1998, som er en del av det store internasjonale Johns Hopkins prosjektet om frivillig sektor. Denne undersøkelsen kobler dessuten, i motsetning til de fleste undersøkelser, organisasjonsdeltakelsen opp mot demokratisk utvikling direkte (se Wollebæk et al. 2000; Wollebæk 2000). Tall fra dette prosjektet viser blant annet at omfanget av frivillig organisering og frivillig innsats i Norge fortsatt er svært høyt i internasjonal sammenheng (Wollebæk et al. 2000). En tendens er imidlertid at den sosiale rekrutteringen er skjevere enn det som tidligere har vært tilfelle, noe som kan tyde på at det som tidligere nærmest ble regnet som et systemtrekk, nemlig at de frivillige organisasjonene i Norge tradisjonelt har rekruttert svært bredt, er noe som er i ferd med å bli borte. Det er også en tendens til at organisasjonssosialiseringen har blitt svakere, og at den gamle deltakelseskulturen har blitt svekket. Medlemmene ønsker for eksempel ikke å ta del i organisasjonenes møtevirksomhet slik som de gjorde tidligere. Vi skal i neste del se nærmere på hva disse utviklingstrekkene betyr.

Samspeillet mellom frivillig organisering og demokrati – diskusjon og konklusjon

I hvilken grad kan vi snakke om et samspill mellom frivillig organisering og demokrati, og hvordan skal vi tolke de utviklingstrekkene vi ser innenfor frivillig sektor? For Norges vedkommende har de frivillige organisasjonene historisk spilt en avgjørende rolle for fremveksten, men også for vedlikeholdelsen, av demokratiet. Det er liten uenighet om det. Og dersom vi forutsetter at det eksisterer et samspill mellom frivillig organisering og demokrati, så viser studier av den frivillige organiseringen i Norge, både på mesonivå og på mikronivå, at det heller ikke i dagens situasjon er grunn til bekymring på det norske demokratiets vegne. Dette gjelder uansett om vi vurderer frivillig sektor med utgangspunkt i organisasjonstetthet eller med utgangspunkt i organiseringsgrad. Selv om organisasjonsveksten ser ut til å være i ferd med å flate ut, så er omfanget av frivillige organisasjoner fortsatt svært høyt i internasjonal sammenheng. På samme måte ligger også omfanget av medlemskap og deltakelse i frivillige organisasjoner på et høyt nivå. Men samtidig har det skjedd til dels store endringer både i hvordan frivillige organisasjoner ser ut og i folks tilknytning til frivillige organisasjoner, og dette er endringer som det er viktig å diskutere i forhold til spørsmålet om demokrati.

Hva betyr disse *endringene* i organisasjonssamfunnet for de frivillige organisasjonenes demokratiske rolle? Hvordan vi skal vurdere dette er i stor grad et spørsmål om det teoretiske utgangspunktet vi tar, og hvorvidt vi legger hovedvekten på organisasjonenes eksterne eller interne demokratiske funksjon. Er en organisasjon viktig først og fremst ut fra den politiske rollen organisasjonen spiller – eller ut fra de båndene som etableres mellom de som er med i organisasjonen? Dette illustrerer forskjellen mellom en historisk-institusjonell tilnærming og en mer mikro-orientert sosial kapital tilnærming til spørsmålet om samspill mellom frivillig organisering og demokrati (jf. Skocpol og Fiorina 1999; Skocpol 1996). Jeg mener at tendensen til å legge hovedvekten på organisasjonenes interne, skolerende rolle, slik som vi ser det innenfor den ny-Tocquevillianske teoriretningen, er uheldig, og at organisasjonenes eksterne demokratiske funksjon er vel så viktig. Og ikke minst innenfor norsk kontekst, der de frivillige organisasjonene har hatt en så viktig integrerende rolle rent samfunnsmessig, vil organisasjonenes eksterne funksjon være av avgjørende betydning. Vi skal se nærmere på det.

Et problem i studier av forholdet mellom frivillig organisering og demokrati er at disse ofte bygger på forutsetninger som er utviklet på makronivå, mens analysene gjennomføres på mikronivå – noe som blant annet henger sammen med at det som måles ofte vil være det som er lettest målbar. Dette er også en av grunnene til at dagens ny-Tocquevillianske teoretikere har en tendens til å legge hovedvekten på organisasjonenes interne demokratiske effekt, og det er noe som vi finner både innenfor Almond og Verba-tradisjonen og hos Putnam. Men de konklusjonene som

trekkes vil her, som ellers, være preget av det perspektivet en har, og hvorvidt hovedvekten legges på det interne eller det eksterne, og en sterk mikro-orientering vil ofte føre til sterk vektlegging av de frivillige organisasjonenes *interne* demokratiske effekt på bekostning av den *eksterne*.

Perspektivet en har vil også i stor grad påvirke hvordan en tolker utviklingstendensene i organisasjonssamfunnet. Hvilke konsekvenser har for eksempel utviklingen mot et todelt organisasjonssamfunn, der de lokale og de nasjonale organisasjonene ikke er hierarkisk knyttet sammen slik som tilfellet var tidligere? Om dette er et demokratisk forfall eller ikke avhenger av om vi primært legger vekten på organisasjonenes eksterne eller interne demokratiske funksjon. Hvis vekten primært er på organisasjonenes interne, eller indirekte, funksjon, så spiller ikke utviklingen mot et todelt organisasjonssamfunn nødvendigvis så stor rolle. Men hvis vekten er på den eksterne, eller direkte, funksjonen, så er dette et svært alvorlig utviklingstrekk som kan bety et historisk rolleskifte for organisasjonene. En av grunnene til at de frivillige organisasjonene har vært så viktige i norsk nasjonsbygging og demokratisering er nettopp at de institusjonelt har bidratt til å koble sammen det lokale og det nasjonale, og at de har virket integrerende på tvers av både geografiske og sosiale skiller. Et todelt organisasjonssamfunn kan derfor bety at organisasjonene i mindre grad er i stand til å fylle rollen som mellomliggende strukturer mellom borger og stat.

Den samme spenningen vil vi stå overfor for eksempel når vi skal tolke overgangen til mer passive former for medlemstilknytning. Hvis hovedvekten legges på organisasjonenes interne, sosialiserende rolle, så er medlemsaktiviteten svært viktig, og en nedgang i denne vil tolkes som et alvorlig tegn på forfall. Men hvis vekten derimot legges på organisasjonenes eksterne demokratiske funksjon, så er ikke spørsmålet om medlemmenes aktivitet like avgjørende. Da kan vi ha passive medlemmer, som likevel vil ha den nødvendige institusjonelle tilknytningen, og det at medlemskapene blir stadig mer passive blir et langt mindre problem (jf. Selle og Strømsnes 1997; 2001).

Her er det også et spørsmål om hvorvidt det er mulig å studere sammenhengen mellom frivillig organisering og demokrati uten å gå inn og se konkret på hvilke organisasjoner vi har med å gjøre. Det gjelder både i forhold til organisasjonenes mål, organisasjonsstruktur, aktiviteter og medlemmer. Høy organisasjonstetthet er ikke en tilstrekkelig forutsetning for at organisasjonene skal være viktige i demokratiet, og det er lite trolig at alle frivillige organisasjoner er like viktige som demokratiske aktører. Men spørsmålet om hva det er som er de viktigste kjennetegnene ved en organisasjon for å kunne avgjøre dens demokratiske betydning er igjen et spørsmål som henger sammen med hvilket teoretisk utgangspunkt en tar. Hvis hovedvekten er på organisasjonenes interne funksjon, vil organisasjonssosialisering, medlemsaktivitet og møteplasser som åpner for kontakt ansikt til ansikt mellom organisasjonsmedlemmene være viktigere enn hva organisasjonene faktisk driver med. Men hvis hovedvekten derimot er på organisasjonenes eksterne funksjon, så blir det viktigere at organisasjonene er åpne og utadrettede, og at det eksisterer institusjonelle bånd ut av

organisasjonene som bidrar til å knytte organisasjonsmedlemmene både til lokalsamfunnet og til storsamfunnet.⁹

Hvordan skal vi vurdere utviklingstendensene i det norske organisasjons-samfunnet? Selv om både den ny-Tocquevillianske og den institusjonelt orienterte retningen vil peke på tendenser som er uheldige, så tyder mange av de utviklings-trekkene som vi ser innenfor frivillig sektor på at vi beveger oss mer i retning av en ny-Tocquevilliansk ønskesituasjon enn mot det som ville være en ønskesituasjon med utgangspunkt i et institusjonelt perspektiv. Mens en ny-Tocquevilliansk teoretiker som Putnam i dagens situasjon vil se fare i mindre møteaktivitet og svakere organisasjons-sosialisering, vil det for den institusjonelt orienterte retningen, og for teoretikere som for eksempel Skocpol og Rokkan, være større grunn til å rope et varsku i dagens situasjon fordi den sosiale rekrutteringen til organisasjonene ser ut til å bli skjevere, fordi frivillig sektor blir mer aktivitetsorientert og mindre verdiorientert, fordi organisasjonene ofte i mindre grad enn tidligere er utadrettede, og i større grad retter aktiviteten sin mot egne medlemmer, og fordi båndene mellom det lokale og det nasjonale organisasjonsnivået ser ut til å svekkes. Dette er utviklingstendenser som det også etter min mening er all grunn til å legge vekt på, samtidig som en svekket organisasjonssosialisering trolig er noe som kan kompenseres på annet vis.

Noter

- 1 Paul Dekker og Andries van den Broek har i en interessant artikkel fulgt opp denne studien, og her har de også undersøkt hvordan organisering og organisasjonsmedlemskap varierer på tvers av land (Dekker og van den Broek 1998). De viser at mens Nord-Amerika er kjennetegnet av et system med mange organisasjoner, omfattende medlemskap og aktiv deltakelse (kalt «active»), er Sør-Europa karakterisert ved få organisasjoner, lavt antall medlemskap, men aktive medlemmer («parochial») og Skandinavia, Vest-Tyskland og Nederland kjennetegnet av mange organisasjoner, omfattende medlemskap, men en stor andel passive medlemmer («broad»).
- 2 Den første demokratiseringsbølgen startet tidlig på 1800-tallet i Europa og delvis Latin-Amerika og kuliminerte ved avslutningen av første verdenskrig (1828-1926), den andre bølgen kom med de alliertes seier og avkolonialiseringen fra 1945 til ut på 1960-tallet (1943-1964), mens den tredje bølgen startet med diktaturenes fall i Spania og Portugal (fra 1974) og varte frem til årene etter 1989 (Huntington 1991; jf. også Simensen 1999 og Diamond 1996).
- 3 Autonome, mellomliggende organisasjoner var så godt som fraværende under de stats-sosialistiske regimene i Øst-Europa, og disse har dermed også vært viktige case for å studere utviklingen av sivilsamfunnet etter denne typen sammenbrudd (se Rueschemeyer 1992; Rueschemeyer et al. 1998).
- 4 Med *det sivile samfunn* menes her en tredje sektor i tillegg til staten og markedet, og der de frivillige organisasjonene utgjør en helt sentral del. Begrepet går tilbake til antikken (for eksempel Aristoteles), men ble da brukt nærmest synonymt med staten. Det samme er tilfelle for naturrettfilosofenes bruk av begrepet (som for eksempel Hobbes og Locke). På slutten av 1700-tallet, og særlig i Hegels filosofi på 1800-tallet, blir det sivile samfunn det som står i motsetning til staten (Henriksen 1994), og slik begrepet brukes i dag, brukes det som en samlebetegnelse på de grupperinger, foreninger og organisasjoner som eksisterer mellom, og uavhengig av, markedet og staten (se Cohen og Arato 1992). Det varierer imidlertid mye hva som inkluderes i begrepet. Noen inkluderer for eksempel også familien som del av det sivile samfunn. Uansett blir de frivillige organisasjonene sett på som en svært viktig del av det som regnes som det sivile samfunn, og i norsk sammenheng har det blitt argumentert for at det sivile samfunn og de frivillige organisasjonene nærmest kan betraktes som to sider av samme sak (Selle og Øymyr 1995:65; Wollebæk et al. 2000:88).
- 5 Her finnes det imidlertid også empiriske studier som konkluderer med at det *ikke* er noen sammenheng mellom et omfattende sivilsamfunn og demokrati. Et eksempel på det er Sheri Berman sin studie som peker på et omfattende organisasjonsliv i Tyskland før Hitlers maktovertakelse, og som konkluderer med at et levende sivilsamfunn ikke i seg selv styrker demokratiet (Berman 1997). Om et omfattende sivilt samfunn virker styrkende på demokratiet eller ikke avhenger blant annet av om organiseringen går på tvers av kulturelle og sosiale skiller i samfunnet, og hvorvidt organisasjonene deltar i et aktivt samarbeid med de politiske institusjonene i landet (jf. Gundelach og Torpe 1999).
- 6 Noe av den kritikken som har vært rettet mot disse historiske studiene er at de i liten grad er underbygd empirisk, at de legger for stor vekt på organisasjonenes instrumentelle rolle (hva den enkelte kan oppnå), og at det er uklart i hvilken grad organisasjonene blir sett som et resultat av samfunnsomforming, eller som noe som først og fremst påvirker denne prosessen (se Selle 1996:187).
- 7 Også innenfor det offentlige blir det lagt vekt på de frivillige organisasjonenes rolle i demokratiet, selv om det først er ut på 1980-tallet at «den tredje sektor» er noe som blir

fremhevet i offentlige utredninger og langtidsprogrammer (Kuhnle og Selle 1992). For eksempel i Stortingsmelding nr. 27 fra 1996-97, som handler om statens forhold til de frivillige organisasjonene, rettes det en rekke demokratiske forventninger til frivillig sektor. De frivillige organisasjonene skal utgjøre et beskyttende lag mellom stat og marked på den ene siden og enkeltindividet på den andre, de skal formidle medlemmenes meninger inn på den offentlige arena, de skal fungere som skoler i demokrati, som identitetsskapende fellesskap og som produsenter av sosial kapital. De skal samtidig drive med kunnskapsformidling og læring, og de skal bidra til samfunnsmessig mangfold.

- 8 En annen studie, som tar utgangspunkt i Putnam sine arbeider, er undersøkelsen av de frivillige organisasjonenes rolle som integrasjonsarenaer, gjennomført av Håkon Lorentzen og Ole Alexander Opdalshei (1997). Denne studien er i hovedsak basert på data fra Levekårsundersøkelsene, i tillegg til data fra Organisasjonsundersøkelsen fra 1986 og Medborgerundersøkelsen fra 1990.
- 9 En innvending som har blitt reist mot Putnam sin tilnærming, og som henger sammen med dette, er at integrasjon i organisasjoner er noe som kan føre til demokratisk desintegrasjon heller enn til demokratisk integrasjon. Det vil si at det egentlig ikke er noen garanti for at engasjement i en organisasjon skal føre til større forståelse for samfunnet som helhet, og ikke bare til en gruppe-solidaritet eksklusiv for de som er innenfor gruppen. Dette er også en viktig mikro-makro diskusjon, men som vi skal la ligge her.

Litteratur

- Almond, Gabriel og Sidney Verba (1963) *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Arendt, Hannah (1973) *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Berman, Sheri (1997) «Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic», i *World Politics*, vol. 49, nr. 3:401-429.
- Bortne, Øystein, Per Selle og Kristin Strømsnes (2002) *Miljøvern uten grenser?* Oslo: Gyldendahl Akademisk (kommer).
- Cohen, Jean L. og Andrew Arato (1992) *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: The MIT Press.
- Dahl, Robert A. (1961) *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven og London: Yale University Press.
- Dekker, Paul og Andries van den Broek (1998) «Civil Society in Comparative Perspective: Involvement in Voluntary Associations in North America and Western Europe», i *Voluntas*, vol. 9, nr. 1:11-38.
- Diamond, Larry (1996) «Is the Third Wave Over?», i *Journal of Democracy*, vol. 7, nr. 3:20-37.
- Gundelach, Peter og Lars Torpe (1997) «Social kapital og foreningernes demokratiske rolle», i *Politica*, vol. 29, nr. 1:16-30.
- Gundelach, Peter og Lars Torpe (1999) «Befolkningens fornemmelse for demokrati: foreninger, politisk engagement og demokratisk kultur», i Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen, Lise Togeby og Signild Vallgård (red.): *Den demokratiske utfordring*. København: Hans Reitzels Forlag, s.70-91.
- Hallenstvedt, Abraham og Jan Trollvik (1993) *Norske organisasjoner*. Oslo: Fabritius Forlag.
- Henriksen, Lars Skov (1994) «Det civile samfund: Tilbage til politisk filosofi», i *Norsk Statsvitenskapelig Tidsskrift*, vol. 10, nr. 4:357-374.
- Huntington, Samuel P. (1991) *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Karvonen, Lauri (1997) *Demokratisering*. Lund: Studentlitteratur.
- Klausen Kurt Klaudi og Per Selle (1996) «The third sector in Scandinavia», i *Voluntas*, vol. 7, nr. 2:99-122.

- Kornhauser, William (1959) *The Politics of Mass Society*. New York: The Free Press.
- Kuhnle, Stein og Per Selle (1992) «Governmental understanding of voluntary organizations: Policy implications of conceptual change in post-war Norway», i Stein Kuhnle og Per Selle (red.): *Government and Voluntary Organizations*. Aldershot: Avebury, s.157-184.
- Lafferty, William M. (1981) *Participation and Democracy in Norway. The 'Distant Democracy' Revisited*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lorentzen, Håkon og Ole Alexander Opdalshei (1997) *Integrasjon gjennom frivillige organisasjoner*, Institutt for samfunnsforskning, rapport 97:19.
- Martinussen, Willy (1973) *Fjerndemokratiet. Sosial ulikhet, politiske ressurser og politisk medvirkning i Norge*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Pateman, Carole (1970) *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, Robert D. (1993) *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, Robert D. (1995) «Bowling Alone: America's Declining Social Capital», i *Journal of Democracy*, vol. 6, nr. 1:65-78.
- Putnam, Robert D. (2000) *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Rokkan, Stein (1970) *Citizens, Elections, Parties. Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rokkan, Stein (1987) *Stat, nasjon, klasse*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rokkan, Stein og Angus Campbell (1960) «Norway and the United States of America», i *International Social Science Journal*, vol. 12, nr. 1:69-99.
- Rueschemeyer, Dietrich (1992) «The Development of Civil Society after Authoritarian Rule». Bergen: LOS-senter Notat 92/47.
- Rueschemeyer, Dietrich; Marilyn Rueschemeyer and Björn Wittrock (1998) (red.) *Participation and Democracy. East and West. Comparisons and Interpretations*. New York: M. E. Sharpe.
- Selle, Per (1996) *Frivillige organisasjoner i nye omgjevnader*. Bergen: Alma Mater.
- Selle, Per og Kristin Strømsnes (1997) «Medlemskap og demokrati: Må vi ta passivt medlemskap på alvor?», i *Politica*, vol. 29, nr. 1:31-48.

- Selle, Per og Kristin Strømsnes (2001): «Membership and democracy», i Paul Dekker og Eric M. Uslaner (red.) (2001): *Politics in Everyday Life: Social Capital and Participation* London: Routledge, s.134-147.
- Selle, Per og Bjarne Øymyr (1995) *Frivillig organisering og demokrati. Det frivillige organisasjonssamfunnet endrar seg 1940-1990*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Simensen, Jarle (1999) «Demokrati og globalisering. Murens fall og den 'tredje bølge'», i *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr. 3:216-229.
- Skocpol, Theda (1996) «Unravelling From Above», i *The American Prospect*, vol. 7, nr. 25.
- Skocpol, Theda og Morris P. Fiorina (1999) «Making Sense of the Civic Engagement Debate», i Theda Skocpol og Morris P. Fiorina (red.): *Civic Engagement in American Democracy*. Washington D.C.: Brookings Institution Press, s.1-23.
- Steen, Sverre (1949) «Det demokratiske miljø i Norge», i Hal Koch og Alf Ross (red.): *Nordisk demokrati*. Oslo: Halvorsen og Larsen, s.154-169.
- Steen, Sverre (1958) «De frivillige sammenslutningene og det norske demokrati», i *Tusen års norsk historie. Artikler og avhandlinger av Sverre Steen. Utgitt til hans 60-årsdag*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag, s.182-196. Først publisert i *Historisk Tidsskrift*, vol.34, 1948.
- St.meld. nr. 27 (1996-97) *Om statens forhold til de frivillige organisasjonene*.
- Strømsnes, Kristin (1993) *Politisk deltakelse i Norge – Variasjoner over et tema*. Bergen: LOS-senter Rapport 9307.
- Strømsnes, Kristin (2001) *Demokrati i bevegelse*. Bergen: LOS-senter Rapport 0111.
- Tocqueville, Alexis de (1969) *Om demokratiet i Amerika*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag. Norsk utgave ved Kåre D. Tønnesson, oversatt av Birgit Tønnesson.
- Wollebæk, Dag (2000) *Participation in Voluntary Associations and the Formation of Social Capital*. Bergen: LOS-senter Rapport 0006.
- Wollebæk, Dag og Per Selle (2002) *Det nye organisasjonssamfunnet*. Bergen: Fagbokforlaget (kommer).
- Wollebæk, Dag, Per Selle og Håkon Lorentzen (2000) *Frivillig innsats. Sosial integrasjon, demokrati og økonomi*. Bergen: Fagbokforlaget.

NOTATSERIE ROKKANSENTERET (ISSN 1503-0946)

Notatene kan bestilles fra Rokkansenteret, tlf. 55 58 97 10,
e-post: post@rokkan.uib.no, <http://www.rokkansenteret.uib.no>

NR

- 9-2002** *Kristin Strømsnes*: «Samspillet mellom frivillig organisering og demokrati: Teoretiske argument og empirisk dokumentasjon». August 2002.
- 8-2002** *Torstein Haaland*: «Tid, situasjonisme og institusjonell utakt i systemer». Juli 2002.
- 7-2002** *Ingvild Halland Ørnsrud*: «Mål- og resultatstyring gjennom statlige budsjettreformer». Juli 2002.
- 6-2002** *Tor Helge Holmås*: «Keeping Nurses at Work: A Duration Analysis». June 2002. HEB.
- 5-2002** *Elin Aasmundrud Mathiesen*: «Fritt sykehusvalg. En teoretisk analyse av konkurranse i det norske sykehusmarkedet». Juni 2002. HEB.
- 4-2002** *Christian Madsen*: «Spiller det noen rolle? – om hverdagen på nye og gamle sykehjem». Juni 2002.
- 3-2002** *Jan-Kåre Breivik, Hilde Haualand og Per Solvang*: «Roma – en midlertidig døv by! Deaflympics 2001». Juni 2002.
- 2-2002** *Jan-Kåre Breivik, Hilde Haualand and Per Solvang*: «Rome – a Temporary Deaf City! Deaflympics 2001». June 2002.
- 1-2002** *Håkon Høst*: «Lærlingeordning eller skolebasert utdanning i pleie- og omsorgsfagene?». April 2002.